

OR DAL DICZIUNARI RUMANTSCH GRISCHUN

Lavazzas

DA MARGA ANNATINA SECCHI

En l'ultim faschichel dal DRG è gist cumparì l'artichel «lavazza». Tgi nun enconuscha questa planta, sche na dal num, sche lur silmain dal vesair? Ella sumeglia in pau il rabarber e crescha quasi enturn mintga tegia, da preferenza sin terren grass ed umid. Avant ch'ins cumenzia en il Grischun cun la cultivaziun dals tartuffels, duvra' ins questa planta oravant tut per pavlar ils portgs. Ins rimnava las lavazzas selvadias, ma ins cultivava ellas er en ierts aposta: «üert da lavazzinas» u «lavazziner» (Engiadina), «curzoïn da lavadoina» (Lantsch), «lavater» (Sutselva) u «lavazzer» (Surselva).

En il material rimnà dal DRG vegnin nus a savair che: «In lavazzer ei in liug cun mai lavazzas» (Flond) e che: «Els selvadis ha mintga pur in lavazzer» (Sevgein). Pli baud eran pia las lavazzas insatge da valer che valaiva la paina da vegnir cultivà. En ils statuts da Puntraschna dal 1587 statti: «Üngiuna persuna nu daia mner scotta our da las alps, ne eir lauazinas, ne zierchiel per der à la muaglia grossa ne mnüda».

I dat er ina chanzun sur da l'onn da la fom dal 1817, che sa referischa a las lavazzas sco nutriment per ils umans: «Il peun dil pauper era spir / Lavazzas e mangeuns; / Urticlas, jarvas figiev' buglier, / Migliava quei culs meuns».

Las lavazzas giuvnas han dentant servì da nutriment pels umans fin al 20. tschientaner. Surrein: «Cun la feglia giuvna da lavazzas figevan nus salata». Ed en il cudesch «Capuns» da Lengler/Bieler pudaina leger: «Sco ils vegls da Medel han detg a mi, haien las puras pli baul fatg ord giuvnas lavazzas ils capuns, la primavera da lavazzas ord il contuorn da casa, pli tard si mises, e la stad si d'alp».

Las lavazzas eran damai insumma betg insatge mo per ils animals. Ils ufants avevan spezialmain gudent ils monis da las lavazzas, ch'els mangiavan criv. A Breil schevani: «Il stumbel dalla lavazza ei buns per prender giu la seit». Ed er a Riom: «Iglis unfants teiran lavadegna e maglian igls stenghels crivs; la part giudem, tgi sa staga dalla tgascha d'la ricsch è pi grossa, alva, ed ilgs unfants deian a chella la clav». La feglia duvra' ins per pachetar en il paintg.

Il puschel lavazzas vegn lià ensemen cun in pèr stumbels immediat suenter racoltà (Valragn, enturn il 1940).

Las lavazzas racoltadas pli ad aut vegnan purtadas a chasa sin la rain. Sche la fuaina e la chamonetta per las lavazzas èn sper chasa, è il viadi tant pli lung (Valragn, enturn il 1940).

Sin la fuaina (davant sanester) sbuglient' ins las lavazzas che vegnan suenter sguttadas sil crivel (tranter fuaina u chaldera e chamona) ed alur messas cun ina furtga (sutvart) en ina chamonetta aposta.

Moda da racoltar e da conservar

Las lavazzas na vegnivan segadas, ma bain racoltas a man, ina per ina, per na perder la taja alva dal moni, ch'ins carveva spezialmain nutritiva. Ins fascheva puschels cun tut, ch'ins mantunava e purtava avant chasa, sper la fuaina e la chamonetta per lavazzas. Là vegnivani l'emprim sbuglientadas, lura messas a sguttar sin in grond crivel da lain e suenter mantunadas en la chamonetta. Plaun a plaun ch'il mantun endadens augmentava, mette' ins aissas davant si, ina sur l'autra, per serrar successivmain l'entrada.

Tras l'agen pais vegniva il mantun smatgà ensemen e fermentava fin vers d'atun, cur ch'ins cumanzava ad en-

graschar ils portgs. Enfin là era il mantun daventà ina massa cumpacta, da la quala ins tagliava giu flettas cul tagliafain.

Pli baud mette' ins las lavazzas, empè d'en chamonettas, en butschins u er mo en chavas enten la terra, ch'ins empleniva e suenter zappitschava ed engrevgiava cun aissas e crappa.

A Vrïn racoltav' ins vers la fin da fanadur, gest avant che prender en il fain, e la segunda giada avant il rasdiv. Da stad pavlav' ins las lavazzas direct als portgs, u ins manizava quellas e sbuglientava en la sadella pels portgs.

Malgrà la lavur, il resultat valeva la paina, sco Darms ha scrit: «Las lavazzas seigien quellas che dettien las sdremas cotschnas ella carnipteg».

Medischina populara

En la medischina populara eran las lavazzas enconuschentas. Riom: «La figlia dalla lavadegna vign duvrada cunter en colp, anflammaziun, da far calar giu chella». En la Crestomazia da Decurtins statti: «Per mal agl tgea ègl bung da metter se figlia lavadegna». Ins conuscheva er «egn etg or da lavadegn ancünter piztgeadas d'insects». Damai in' ordvart nizzaivla planta!

En la Crestomazia chattaina dentant er indicaziuns cuntrarias: «Las lavazzas

tusseghesch, perquei ch'ellas cuntegnan in cert tissi». Pli probabel sa referiva quai al fatg che sch'ins mangia las plantas pli veglias, survegn' ins la diarrea. Il sem setgantà da la lavazza ha l'efet oppost, a Sumvitg per exempel deva ins quel als vadès che avevan la sfuira.

Modas da dir

Sche insatgi di ad Ardez: «Sar Jon Peider vaiva uraglias sco lavazzas» san ins immediat insatge sur da lur dimensiuns. Sche percenter a Champfer insatgi ha

«üna gniffa da lavazzinas», nu sa referischa quai a sias dimensiuns. Sche «a quaista bella gniffa da lavazzinas nu ple-scha nos trat», sche perquai che questa tala è ina bucca (memia) fina.

Ozendi èn las lavazzas vegnidadas en discredit e quai s'exprima er en tschertas modas da dir. A Riom è in «lavadegn» in tgutg, ed en Surselva pon ins esser «pli tups ch'ina lavazza». Quai sa lascha dentant er volver enturn, sco en quest citat or d'in cudesch da Vic Hendry: «Podà che quei ei pli tup ch'ina lavazza, mo dil tutfatg giud via eis ei buc».